

Bočková, Helena

Cesty, cestování a pohostinnost na Balkáně

Porta Balkanica. 2022, vol. 13, iss. 1-2, pp. [7]-24

ISSN 2570-5946 (on-line)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/digilib.77218>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20230117

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

CESTY, CESTOVÁNÍ A POHOSTINNOST NA BALKÁNĚ

Helena Bočková

in memoriam

Spatřiti více jest než praviti. (německé přísloví)

Humanitní obory nazírají téma cest a cestování různě: cesty jako prostředek, který spojuje kraje, lidi a společnosti, usnadňuje kulturní výměnu, obchod, migrace i vojenská tažení; cestování jako zájem člověka o krajiny „za vlastními humny“, který rozšiřuje obzory, obohacuje, přináší uspokojení; cestování jako percepce, obrazy a stereotypy o cizích zemích a lidech; cestování jako každodennost a v neposlední řadě cestopisy jako literární žánr. Prolínání a překrývání se týká hlavně sféry kultury. Cestování má (resp. mělo) jeden společný znak, v žité realitě i v pramenech, a to genderově výrazně mužské vymezení. Vybrané otázky, vážící se k cestám a cestování na Balkáně, s glosováním areálových odlišností i pomocí osobního zažití odlišných sociálních kontextů, jsou předmětem tohoto příspěvku.

Slovník spisovného jazyka českého rozlišuje slovo cesta v několika významech: 1. pruh země upravený pro chůzi nebo jízdu, 2. dráha a směr dráhy chůze, jízdy nebo dopravy, 3. pohyb za nějakým cílem, 4. způsob nebo prostředek nějaké činnosti, jednání, usilování (Havránek 1989: 206–207). Podobně i slovo *komunikace* má víc významů: doprava, spojovací a dopravní prostředky a jejich trasy, sdělování, zejména prostřednictvím jazyka (Kraus 2005: 426).¹

¹ Z důvodu nečekaného úmrtí autorky v červnu 2022, text neprošel dokončeným recenzním řízením. Byl poskytnut pozůstalými a za finalizující redakční práce děkujeme Barboře Navrátilové.

Fyzické cesty byly silně závislé na přírodních podmínkách, ale nebyly jimi přímo determinovány. Vodní cesty – mořské a říční – byly lidským tvůrčím výběrem z přírodních možností podle tisíciletých zkušeností. Exceletními námořníky byli antičtí Řekové, kterým Egejské moře protkané ostrovy dávalo nejlepší možnosti sbírání zkušeností v lodní dopravě. Mnohé části hornatých pobřeží řecké pevniny byly vzájemně dostupné spíš po moři než po souši. Suchozemské cesty byly lidskými výtvoři, byť jejich trasy a směry na převážně horském Balkánu výrazně limitovaly přírodní možnosti. Budováním suchozemských dálkových dlážděných cest vynikali starověcí Římané. Na Balkáně jimi vytvořená síť tranzitních komunikací přežila, byla udržovaná

a užívána až do 19. století, kdy se v některých jejich trasách začaly stavět železnice a o sto let později dálnice.

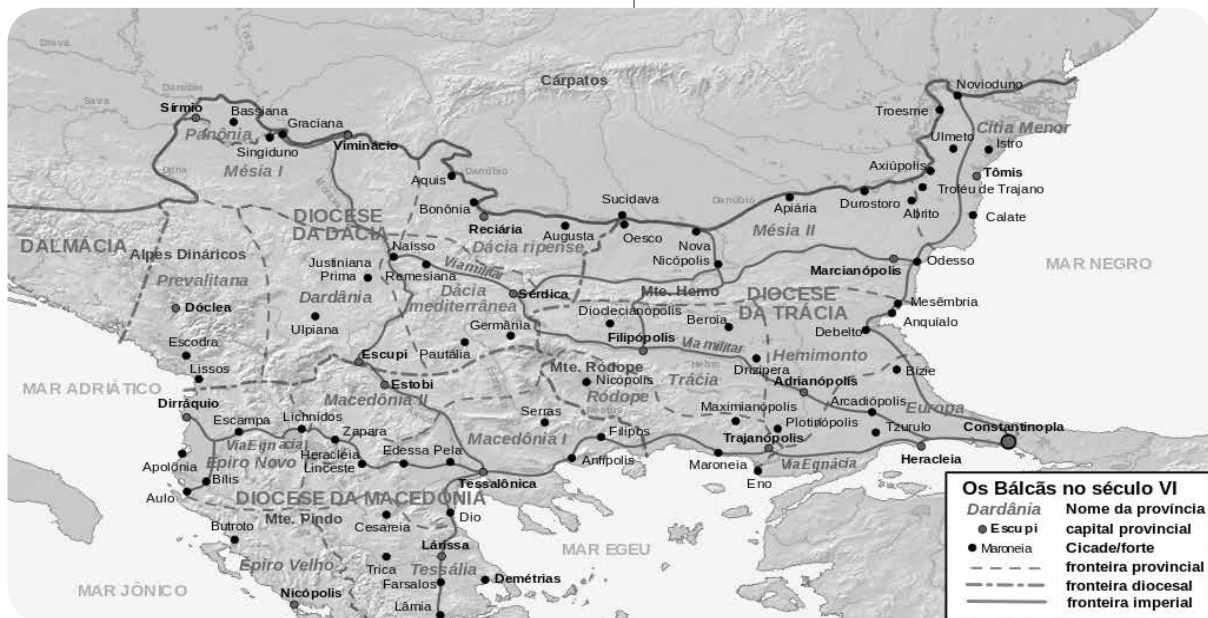
Od starověku byly na Balkáně frekventované především tři páteřní cesty: první, *Via Militaris* nazývaná v Srbsku *carski put*, v Bulharsku *Trajanov pát*, vedla z Bělehradu údolím srbské Moravy a dál na jihovýchod k Sofii, průsmykem *Trajanova vrata* do údolí Marice k Plovdivu, Edirne a odtud do Istanbulu. Dodnes je nejdůležitější spojnici mezi západní Evropou a Tureckem. Druhá směřovala z Podunají na jih údolím srbské Moravy a Toplice do Kosova, Lepenackým nebo Preševským údolím, podél Vardaru k Soluni a odtud na východ podél egejského pobřeží po *Via Egnatia* do Istanbulu.² Třetí cesta, vedla z pravobřežní nížiny dolního Dunaje údolím a soutěskou Iskăru v Bulharsku, v Sofii křížila *Via Militaris* a pokračovala dál k jihu Arabakonackým průsmykem a údolím Strumy na egejské pobřeží a odtud opět k východu do

² Na ni navazovala *Via Egnatia* z albánského přístavu Durrës údolím Skhumbin přes pohoří Jablanica a Ochrid k Soluni, epirská cesta z albánského pobřeží do Bitoly a údolím Crny k Vardaru nebo cesta ze Sarajeva přes Kosovo k Vardaru.

Istanbulu³ (Jireček K. 1877a, Velkov 1979: 308–312).

Vedle dálkových tras existovalo v krajině množství dalších cest. Jejich lidovou terminologií a klasifikací zaznamenal v severozápadním Bulharsku právní historik Vasil Marinov (1995: 224–225): *džadé* = dálková silnice, která spojuje velká města a nikdy nezůstává bez cestujících a karavan, *drum* = cesta, silnice spojující dvě města, méně vytížená než *džadé*, *pát* = cesta spojující vesnice, vzájemně a s městy, *drávvarska pát* = těsná, špatná a málo používaná cesta do lesa, *konska pát* = lze po ní jet jen koňmo nablízko, *pešačka pát* = krátká přímá pěší cesta obvykle přes strmá místa; k této kategorii se řadí i hajducké cesty přes nejhustší, nejpustší a nejstrmější místa v lesích a horách. První dvě cesty byly udržované státem, třetí vesnickými občinami, ostatní oficiálně udržované nebyly.

³ Další severojižní spojení dolního Podunají (cesty podél dolního Dunaje) s horní Thrákií umožňovaly průsmuky Staré planiny Šipka (1326 m) a Vratnik (1104 m).

1. *Via Militaris* na mapě Balkánu v 6. století [cit. 3. 6. 2022]. Dostupné z: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/66/Balkans_6th_century-pt.svg

V cestách, resp. **dopravě zboží** se jih evropského subkontinentu odlišoval od ostatní Evropy ve středověku a novověku preferencí soumarské dopravy před vozovou, která se v severnějších částech Evropy, včetně například přemyslovských Čech, rozvíjela už od raného středověku. Na západě jižní Evropy se vozová doprava používala menšinově alespoň v blízkosti velkých měst (Brodell 1998: 276), ve východním Středomoří a na Balkáně byla jen velmi málo rozvinutá ještě hluboko v 19. století. Důvodem absence⁴ vozové dopravy na Balkáně nebyly jen chybějící sjízdné cesty, jak se většinou uvádí. Po pátevní balkánské komunikaci ze střední Evropy, respektive z Bělehradu do Istanbulu, se na rozdíl od domácích Balkánců přepravovali vyslanci rakouských císařů s početným doprovodem co několik let vozy, sice zejména v průsmycích s obtížemi, ale trasu vozy projeli.⁵ Dopravní jinakost – absence vozové dopravy na Balkáně – byla „Evropany“ vnímána jako jeden z mnoha dokladů balkánské zaostalosti a soumarská doprava jako přežitek archaických dopravních prostředků. Ve skutečnosti ale byla výrazem odlišných nároků lidí a společnosti a na Balkáně fungovala jako součást areálové (mediteránní) a tisíciletými prověřené kulturní tradice s nepřerušenu kontinuitou.

Kulturní hranice na severu byla ostrá.⁶ Na samotném Balkáně v horských krajích chyběly sjízdné vozové cesty ještě počátkem 20. století. Nové vozové silniční sítě budovaly až nové národní státy

⁴ S výjimkou jednoduchých vesnických dvoukolevých a čtyřkolevých vozů s volským potahem k místní dopravě (Cvijić 1922: 156–157).

⁵ „...když jsme v tom městě [Bělehradu] všecko to, čehož na cestě po zemi bylo potřebí, zhotovili, vídeňští vozkové naši nájemní s koňmi a vozy svými z korábův... vyjeli, a my do těch vozův se posadivše, od Bělehradu k Konstantinopolu po zemi pořád jeli“ (Vratislav 1976: 39).

⁶ Na přelomu 18. a 19. století nově zbudovaná vozová cesta Terst–Rijeka–Záhřeb (Cvijić 1922: 25) poměrně přesně sledovala severozápadní hranici Balkánu, respektive hranici balkánsko-středoevropskou.

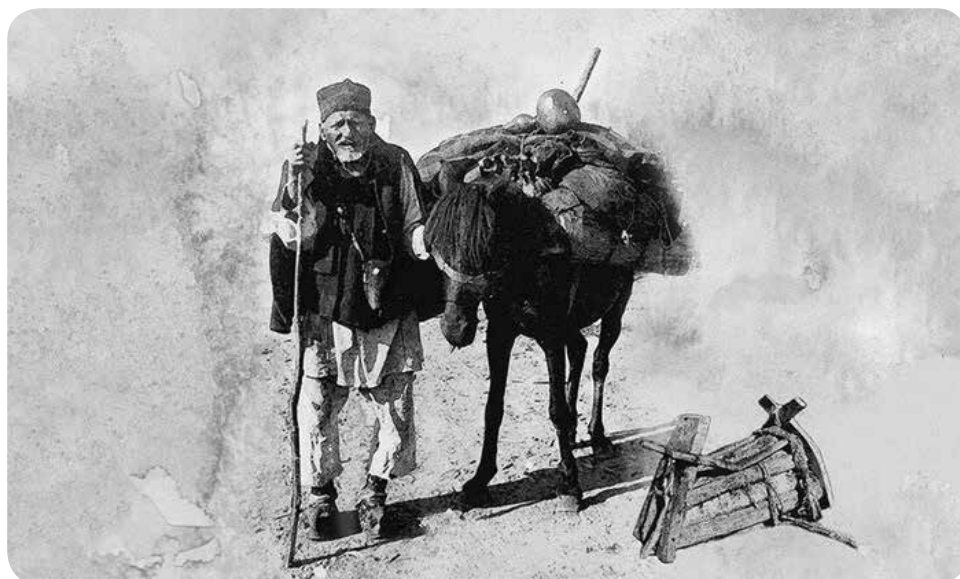
v rámci europeizace, dobovou terminologií povropštování, přibližování se „Evropě“, modernizace podle „evropských“ vzorů. S tím souviselo pronikání nových dopravních prostředků (poštovní vozy, osobní a nákladní auta, autobusy), které nahrazovaly staré tradiční.

Karavanní doprava sloužila kvetoucímu zahraničnímu obchodu, který měli v rukou v byzantské a raně osmanské době dubrovničtí, benátské a janovské kupci a od poloviny 16. století poddaní osmanské říše – Arméni, Židé, Řekové i Turci. Bývá připisovaná Turkům a je skutečností, že v osmanské říši zaznamenala ohromný rozkvět, ovšem její počátky na Balkáně spadají už do doby pronikání italských městských republik na byzantský trh a v bulharském středověkém státě ji zavedli v 13. století Dubrovčané, pro které pracovali pastevečtí Vlaši (poskytovali koně a pečovali o ně; Langer – Bočková 2010: 721). Jako soumaři se v karavanní dopravě na Balkáně používali koně, osli, mezci, muly a velbloudi.

Na soumarskou dálkovou dopravu se vázalo množství dalších balkánských kulturních specifíků: výroba speciálních soumarských sedel *samar* jako samostatné řemeslo *samardžijstvo*, profese organizátora a vůdce karavan⁷ *kiradžijstvo*, *kiridiluk* nebo specifický způsob života soumarských poháněčů. Na rozdíl například od Karpat se na Balkáně nikdy necestovalo v noci. Důvodem byl široce a historicky dlouhodobě rozšířený banditismus – hajductví, kleftství. Dálkové cesty byly vybavené zájezdními hostinci, karavansaraji (*kervansaraj*, *chan*) poskytujícími ubytování a jídlo lidem, přístřeší, vodu a krmivo dopravním zvířatům, bezpečné uložení zboží a velké opevněné karavansaraje i služby potřebných řemeslníků, osobní hygienu (kašna, lázně) a uspokojení náboženských potřeb muslimů (mešita nebo modlitebna).⁸ Karavansaraje byly přístupné všem bez ohledu na

⁷ Charakteristickými znaky byl převoz cizího zboží, vlastní dopravní prostředky a placená práce (Kolev 1983: 143). *Kiradžija* byl dobře vystrojen (jezdecký kůň, lepší oděv, kabát) a vyzbrojen holí a zbraní.

⁸ Největší rozmach zaznamenaly karavansaraje v islámské architektuře (Pijoan 4 1979: 190). V novověku byly rozšířené na Předním východě, ve Střední Asii, severní Africe, na Balkáně nebo v Andalusii. Na Balkáně měly

2. Kiradžija s naloženým soumarem a soumarské sedlo samar, Zlatibor [cit. 6. 6. 2022]. Dostupné z: <https://uzicanstveno.rs/uzicanstveno/kiridziluk/>

náboženské vyznání – muslimům, křesťanům i židům. Velké karavansaraje byly financovány z prostředků muslimských nadačí (*vakuf*) a cestující v nich mohli pobývat dva dny zdarma. Na území Bulharska došlo v 19. století k etnicizaci povolání hostinského – převažovali makedonští Aromuni od Bitoly (Jireček K. 1888: 72).

Dálkové cesty měly dvojaký vliv na své okolí. Na jedné straně podněcovaly vznik a rozvoj měst podél tranzitních komunikací.⁹ Už Římané zakládali podél dálkových cest *emporie*, tržní střediska. Dálkové cesty vyžadovaly soustavu přestupních stanic jako zastávek, kde se vyměňovali koně, skladovalo krmení, kde velké zájezdní hostince poskytovaly bezpečné přístřeší a kde byli řemeslníci k obsluze karavanní dopravy a někdy i tržiště. To vše podněcovalo rozvoj stávajících a zakládání nových sídel při těchto cestách, rozmach mnoha řemesel (sed-

lářství, kovářství, podkovářství, nožířství, puškařství, kovotepectví ad.) i vznik zmíněných speciálních staveb karavansarajů v osídlených místech i mimo ně.

Naopak pro rurální prostředí znamenala blízkost dálkových cest dlouhodobý, trvalý úpadek, sídelní, hospodářskou a kulturní retardaci. Na Balkáně už od římských dob bylo vesnické obyvatelstvo podél dálkových cest zvýšeně vykořisťované, vystavené plenění procházejících vojsk a mělo povinnosti navíc, hlavně zdarma ubytovávat a živit cestující a starat se o jejich koně. Absence majetkových a někdy i životních jistot vedla část obyvatel k vysídlení do bezpečnějších a životu příznivějších balkánských krajů a ti, co zde zůstali, rezignovali na jakékoliv kulturní nároky, jen živořili a představovali nejnuznější vrstvu obyvatel. Zdejší elementární kulturní formy byly trvalé: řídké osídlení, většina půdy neobdělaná, malá, jednoprostorová obydlí s minimem vybavení, chudá strava i oděv (Bočková 2019: 172–173). Když v raném novověku západoevropští a středoevropští cestovatelé putovali Balkánem právě a jen po těchto trasách, tato elementární kultura reprezentovala v jejich vidění celou balkánskou rurální kulturu, která byla v té době mnohem rozvinu-

v 19. století i retardované formy stavebně i funkčně (Kojić 1976: 42, Jireček 1888: 72).

⁹ V pozdní Byzanci je doložené přemístění obchodních dálkových cest v oblasti Středního Řecka, Thessalie, Epiru, Makedonie a Albánie – v důsledku úpadku dlouhodobě pleněných měst na východořeckém pobřeží – do vnitrozemí, kde právě kolem nich vznikalo nebo se rozvinulo množství měst (Hrochová 1967).

tější v horách. Následně balkánští, zejména bulharští badatelé od pokročilého 19. století do roku 1989 nekriticky a cíleně využívali tyto historické zprávy k podpoře jednostranného obrazu osmanské doby jako doby hospodářského a kulturního útlaku a úpadku balkánských křesťanů, a pomáhali tak vytváření jednostranné kolektivní historické paměti.

*

Cesty lidí byly na Balkáně neméně různorodé než cesty zboží. Migrace, trvalé i sezonní, provázely historii Balkánu od nejstarších dob do současnosti. Důvodů bylo mnoho a k jejich masovosti přispívaly i říše ohromné rozlohou a kulturně univerzální, které po většinu známé historie území Balkánu ovládaly (říše makedonská, římská, byzantská, osmanská). Migrace zjednodušovaly i teplejší klima: pevná střecha nad hlavou nebyla nezbytná. Naopak industrializace jako nový impuls evropských migrací (Bade 2005) se na Balkáně uplatnila s velkým časovým zpožděním až od poloviny 20. století. Migrace, cesty lidí jako historické a kulturní dědictví spoluformují i současnou etnokulturní svébytnost balkánských národů.

Významné byly **etnické migrace** v průběhu tří posledních tisíciletí. Na Balkáně neskončily „stěhování národů“, naopak od pozdního středověku dodnes mají kvantitu a kvalitu, jakou ostatní Evropa nepoznala. Masové migrace byly součástí už velkých etnokulturních změn v době tzv. temných staletí 12.–9. století př. n. l.; mezi lety 1200 a 4. stoletím př. n. l. proběhly tři velké řecké migrační vlny: na egejské ostrovy a západní pobřeží Malé Asie, na černo mořské a část středomořského pobřeží, do historické Makedonie a historické Thrákie (po pohoří Stara planina na severu). V mezikulturním srovnání je výjimečná reemigrace těchto Řeků po dvou a půl tisíciletích (sic!) počátkem 20. století zpět do Řecka, která dodnes zanechává stopy v jednání, kultuře a paměti lidí (Vobrubová 2019). V prvních dvou a půl stoletích n. l. obohatil etnickou mapu Balkánu příchod románského obyvatelstva (Italiků z Itálie, Románů z už romanizovaných západních provincií a pak i

z Malé Asie), jejichž pozůstatky – Aromuni/Vlaši a Istrorumuni – zde žijí dodnes. Nejmasovější etnickou migrací byl příchod a usazení Slovanů v 6.–7. století pokračující vnitřním osídlováním až do 9.–10. století. Nejméně od 13. do poloviny 19. století probíhalo rozsídlování Albánců a od konce 14. snad až do 17. století migrace osmanských Turků na Balkán, do měst a plošněji do oblastí dnešního východního a jihovýchodního Bulharska, severního Řecka a jihovýchodu Severní Makedonie (po Vardar). Ve vnějších migracích mají původ i minoritní etnika, dodnes žijící na Balkáně, jako jsou Romové, Židé, Arméni, Tataři, Nogajci, Němci, Češi, Slováci, Rusíni, Ukrajinci a další. Etnické migrace nabývaly i podobu masového přesídlování a vysídlování balkánských etnik, které měnily etnickou mapu Balkánu a formovaly balkánské diaspory ve světě. Po některých etnikách a etnických migracích dnes už neexistují stopy, ať již v důsledku reemigrace, asimilace, transformace nebo fyzického zániku. K nim patří starověcí Ilyrové a Thrákové, jejichž stopy na Balkáně mizí v 6.–7. století, vzdělaní a bohatí Řekové, mniši a fanarioti ve Valašském a Moldavském knížectví v 16.–18. století (vypovězení r. 1821; Treptow 2000: 118–161; Hradečný 1998: 251–253) nebo srbští *čajkari*¹⁰ tvořící v 16.–17. století ozbrojenou říční flotilu rakouské říše na Dunaji proti Osmanům (v 18. století byla část převelena k Vojenské hranici do Bačky, zbývající postupně podlehlí maďarizaci a slovakizaci; Botík 2007: 152–157). Vznik moderních národních států v 19. a zejména 20. století s novými politickými hranicemi, opakovaně měněnými, podnítil ohromné etnické pohyby s migračními vlnami často ve statisících osob. Tyto masové migrace výrazně zredukovaly multietnický charakter Balkánu – nejvíce v historické Makedonii a Thrákii, které protálo pět nových politických hranic. Poslední masové etnické migrace se spojují s rozpadem Jugoslávie a válkou na západě Balkánu v devadesátých letech 20. a prvních letech 21. století. Moderní balkánské státy se dlouhodobě snažily o co největší etnickou homogenizaci – více či méně nuceným vysídlováním a asimilační

¹⁰ Jméno podle plavidla *čajka* = velký člun s jednou plachtou, používaného osmanskou i rakouskou armádou na Dunaji.

politikou. Přesto ale ve všech státech Balkánu, stejně jako v celé Evropě (Šatava 1994), zůstaly a dodnes žijí jinoetnické skupiny, z nichž se staly etnické menšiny.

Specifické pohyby osob představovala **transhumance**, sezónní migrace pastevců se stády po ustálených trasách mezi pastvinami letními (nejkvalitnějšími) a zimními (se zelenou pastvou v zimě). Historicky byla rozšířena v horských krajích všech kontinentů a vázala se na chov dobytka ve velkém: ovcí, hovězího dobytka, koní, případně sobů. Na Balkáně byla transhumance spojena s chovem ovcí. Ve středověku zde bylo sezonní pastevecké osídlení tak významné, že dobové prameny srbského státu rozlišovaly dva typy rurálních sídel: vesnice *sela* a sezónní osídlení *katuny*, určované pastevci v nevymezené krajině (Kojić 1949: 35–38). Transhumanci praktikovala část majorit (Srbů, Albánců, Bulharů, Makedonců, Chorvatů, Bulharů) a některá menší balkánská etnika. Aromuni/Vlaši (jazyk aromunština, pravoslavní křesťané), Karakačani (řečtina, pravoslavní křesťané) anebo Juruci (turečtina, sunitští muslimové) žili vzájemně odděleně geograficky i endogamně (sňatky), v nepříliš přátelských vztazích; naopak v každodenní kultuře jen s malými odlišnostmi. Kontakty s majoritou omezovali na směnu výrobků (takto si zajišťovali chlebovou mouku, sůl, materiál na stavbu a opravu kolib a další nezbytnosti). Od pastevců z balkánských majorit se odlišovali absencí stálých sídel, biregionálním stěhováním celých rodin a výlučností chovu lehkého dobytka, výroby a prodeje mléčných produktů, masa a vlny k obživě (neobdělávali půdu; Bočková 2005, 2016). Raná asimilace Vlachů Srby, Chorvaty, Makedonci a Albánci přispěla k silné pastevecké tradici zejména v srbském prostředí, k postupné proměně etnického označení *Vlah* na socioprofesi *vlah* (Skok 1973: 606–609) a dokonce se připouští podíl Vlachů na etnogenezi Srbů (Šesták 1998: 142). V dinárské oblasti právě s vlašským pastevectvím spojují srbští historici vznik klanového uspořádání společnosti v pozdním středověku, které vysvětlují ústupem od transhumantního života ve 14.–15. století a novou potřebou kontroly velkého území s letními i zimními pastvinami (Luković 2012: 158–172; Šístek 2017: 108–116). Jinak probíhal vývoj na východě a jihu

Balkánu, kde Aromuni/Vlaši a Karakačani, pokud si uchovali specifický způsob života, obsazovali letní vysokohorské pastviny, na které pastevci z majorit neměli přístup.

Sezonní stěhování stád ovcí, pasteveckých chrodin a jejich osobního majetku popsal z autopsie srbský antropogeograf Jovan Cvijić, který v dnešním severozápadním Řecku na cestě mezi Edessou a Pazarem potkal počátkem května 1910 patnáct až dvacet stád *Cincarů* (Aromunů) s 50–60 tisíci ovcí, kteří se vraceli ze svých zimovišť u egejského pobřeží v okolí Soluně do pohoří Pindu, Peristeru, Galičice a dalších hor. „*Před každým stádem o 1000–3000 ovcích šel čaja (hlavní ovčák) s dlouhou zatočenou holí, kolem stáda pobíhali ovčáčí psi. Ke stádům patřilo mnoho koní, kteří nesli veškerý movitý majetek pastevců. Na koních a oslech jeli muži a ženy, v koších byly naloženy děti a na každém koni ještě koberce, houně, pokrývky, podušky, nádobí, prkna a dřevo na stavbu obydlí. Před večerem postavili při cestě stany k přenocování a kolem stanů nechali pást koně a ovce*“ (Cvijić 1922: 280–281; 1924: 105).

Od konce 19. století omezovaly transhumanci a velikost stád nové státní hranice, cla, válečné rekvizice, úbytek pastvin kolem sezonních tras i méně vhodná zimoviště a později státní nařízení o trvalém osídlení. Proces sedentarizace byl postupný a nejednotný. Zatímco Juruci se trvale usazovali ve svých zimovištích na pobřeží egejské Thrákie a na východě vardarské Makedonie už před počátkem 19. století (část se pak vystěhovala do Malé Asie), u Karakačanů začala sedentarizace koncem 19. století a trvala sto let a Aromuni/Vlaši žili polo kočovným životem masově do třicátých let 20. století a v reliktech jednotlivě dodnes.

Cesty za výdělkem (*gurbet*, *kurbet*, *pečalba*) byly na Balkáně rozšířený způsob obživy obyvatel (mužů) horských krajů (vesnic i městeček), relativně přelidněných, s nadbytkem pracovní síly a nedostatkem příležitostí k obživě. Cílem byla města a níže položené kraje. Slovo *gurbet* pochází z arabštiny a znamená cizinu v kulturním smyslu slova, kam se chodí za výdělkem; *pečalba* = výdělek. Podmínkami sezonních pracovních migrací byla zbytnost přítomnosti části

pracovníků v místě či regionu v určitých (ročních) obdobích a specializace výchozí oblasti v kvalifikované profesi. Muži se věnovali řemeslu nebo obchodu ve velkém, regionálně i výpomoci v zemědělství. Muži cestující za výdělkem (*pečalbari, gurbetčiji*) přinášeli maximum vydělaných prostředků domů pro zlepšení života. Na rozdíl od středoevropských cest za prací (zpravidla nekvalifikovaných jednotlivců) balkánské cesty za výdělkem nebyly nouzovým řešením sociální bídy, nýbrž její prevencí a zúčastněným rodinám, sídlům i horským krajům přinášely rozkvět, sociální a kulturní vzestup. Datace *gurbetu* není jasná, doklady o něm jsou až z 19. století, s výjimkou cest za obchodem od 16. století. Ovšem pro jeho větší stáří svědčí propracovaná a na celém Balkánu v zásadě stejná pravidla a odraz ve folkloru – v pracovních písních vymezují Řekové, Albánci i jižní Slované tzv. *pečalbarski, gurbetčijski pesni* – písně o stesku po domově a blízkých.

Za výdělkem chodili muži kvalifikovaní v určité profesi z jedné nebo několika sousedních obcí, často pokrevně příbuzní. Mohli to být jednotlivci, ale často se dočasně sdružovali do organizovaných pracovních skupin.¹¹ Ty měly v čele zkušeného muže, obvykle řemeslnického mistra, který vyhledával a rozděloval práci, jednal s cizími stranami, vkládal do podnikání svůj kapitál a nakonec rozděloval výdělek. Dále byly ve skupině mistr, tovaryši, učni a pomocní pracovníci – i ti se mohli časem vypracovat získáním zkušeností, kvalifikace a rozvinutím osobních předpokladů až na mistra nebo i předáka. Skupina tvořila dočasně nejen pracovní, ale i hospodářskou a sociální jednotku, zádruhu s dočasnou společnou prací, společným majetkem a společným životem – skromným stravováním a bydlením. Po návratu předák rozdělil zisk podle práce a podle vloženého kapitálu a muži se rozešli domů. Příští rok se mohla sejt zas trochu jiná skupina – předák si vybíral muže a muži si vybírali předáka, se kterým půjdou.

¹¹ Sezonně kvalifikované pracovní skupiny jsou doložené hlavně z 19. století a zahradnictví bylo takto provozované až do druhé světové války; individuální cesty na výdělkem v různých profesích pokračovaly i mezi světovými válkami.

V chorvatském prostředí chodili za výdělkem (chorv. *na dobit, ide trbuhom za kruhom*) spíš jednotlivci (nezkušení mladíci od dvanácti let zpočátku s otcem nebo zkušenějším příbuzným; Bogičić 1874: 85–88).

Takto fungovaly i profese u nás výlučně usedlé: stavitelství, zahradnictví, krčmářství, řeznictví, mlékařství, mlynářství, pekařství, výroba a prodej cukrovinek *chalva*, kvašeného nápoje *boza* (předchůdci dnešních fastfoodů), výroba cihel, střešních tašek, klempířství, tesářství, kotlářství, kovářství, kamenictví, uhlířství, dřevořezbářství specializované na kostelní ikonostasy, malířství ikon a další.

Geografický rádius balkánských pečalbarů byl ohromný: všechny země Balkánu, Malá Asie, Egypt, Rusko, střední Evropa, Španělsko, Blízký východ. Z bližších krajů se muži vraceli po sezoně, ze vzdálených i po letech. Na *gurbet* chodili i mladí ženatí muži, protože podle obyčejového práva v době nepřítomnosti neztráceli nárok na užívání společného rodinného majetku a zádruha se starala, živila, šatila a chránila jejich ženy a děti; současně ale přinesený výdělek náležel zádruze. Po návratu se muži opět začleňovali do života své rodiny a vesnice. V jižní Dalmácii byl zaznamenán případ námořního kapitána Mata: když se roku 1820 po čtyřiceti letech jako starý vrátil do rodné zádruchy, byl okamžitě přijatý, jako by celý čas žil doma, ale hned druhý den byl poslán pracovat do rodinného mlýna (Bogičić 1874: 94).

Také směry cest za výdělkem měly svá pravidla. Na východě Balkánu se z oblastí jižně od Staré planiny chodilo hlavně do Istanbulu, zatímco ze severních předhůří Staré planiny na sever do Rumunska, do Uher a dál (proto všichni zahradníci v evropských městech od Ruska po Španělsko byli Bulhaři z Gornoorjachovska; Bočková – Pospíšilová 2006).¹²

¹² Nejstarší obsáhlé informace o nich poskytl Petăr Odžakov, bulharský učitel v Besarábii, původem z Ljaskovce, Valtaru Bogičićovi, který je publikoval (Bogičić 1874: 90, 499–500). Další centrum specializovaného zahradnictví bylo v historické Makedonii v oblasti Prespy. „*To, co jsou v Bulharsku zahradníci ljaskovečtí, to jsou v Makedonii prespanští. Křesťanské obyvatelstvo města Resen i vesnic celé Prespanské kotliny je odedávna nuceno hledat zaměstnání v cizině. Dnes chodí muži za výdělkem*

V centrálních krajích Balkánu Aromuni z pohorí Pindos směřovali do jižních Uher, zatímco muži z území dnešní Severní Makedonie chodili koncem 19. století do Soluně, do Istanbulu a na západní pobřeží Malé Asie. „*Debrjani chodí do ciziny hlavně jako stavitelé, malíři ikon a dřevořezbáři; Prespani jako zahradníci, Kičevci jako pekaři, Prilepčani a Ochridčani jako obchodníci a řemeslníci: kováři, klempíři, koteláři, řezníci, cukráři... Kosturci z Koreše jsou většinou kameníci, z horských částí jsou uhlíři, tesaři, truhláři a chodí za prací po celém Balkánském poloostrově a do Anatólie, z rovin jsou mlékaři v Cařihradu, Varně a jinde, z Popole odchází mnoho mlynářů, ze Sar Gjol a Lerinska zahradníci*“ (Kānčov II 1970: 323, 326). Cestami za výdělkem prosluli v 19. století Mijaci, regionální etnokulturní skupina z oblasti mezi Šar planinou a Debarem v dnešní západní Severní Makedonii, a to jako specializovaní řemeslníci a obchodníci podle mikroregionů: dřevořezbáři, malíři fresek a ikon, krejčí, stavitelé, mlékaři, tesaři, výrobci a prodavači bozy, *kiradžiji* (vůdci soumarských karavan). Rádus některých jejich profesí zahrnoval historickou Makedonii, Řecko, Albánii, Srbsko, Bulharsko a Rumunsko (Nedelkovski 2005: 190–193). Časté na Balkáně byly stavitelské pečalbarské skupiny. V Srbsku v 19. století působili na západě *Osačani* z oblasti bosenské Srebrenice, nazývaní podle hory Osat, specialisté na roubené stavby, kteří ovlivnili charakter vesnické architektury srbského Podriní. V Pomoraví a později zčásti i v Šumadiji a v západním Srbsku se uplatnili *Crnotravci*, stavitelské čety od Pirotu, specialisté na vesnické lehké hrázdění. Městské domy v Srbsku stavěli stavitelé z Makedonie (Kojić 1949: 11–13). Na severoegejském ostrově Thassos působili v 19. století výlučně stavitelé z Rodop.

Výchozí a cílová místa pečalbarů se často lišila etnicky, nábožensky a konfesně, ale v gurbetu to nehrálo roli. Ovšem někte-

do ciziny z celé Prespy a každý rok odchází 1000–1500 osob (...) Z horní Prespy chodí do Cařihradu, z dolní Prespy do Smyrny. Zabývají se výhradně zahradnictvím. V obou místech provozují trhy se zeleninou. Domů se muži vracejí jednou za dva – tři roky“ (Kānčov I 1970: 404). Jiné centrum zahradnictví bylo ve východní Thrákii v oblasti Edirne kolem Kavakli, odkud tamní Řekové a Bulhaři směřovali k Istanbulu (Jireček 1888: 510).

ří badatelé z toho vyvozovali etnické závěry v duchu etnické teorie 19. století o tom, že vyspělé kulturní jevy vznikají u národů s vyspělou kulturou a od nich se šíří k národům, které mají kulturu primitivnější. Obdobou teorií o prestižnosti a zprostředkující úloze germánské kultury (vůči slovanské) ve střední Evropě byly v balkánské vědecké literatuře od padesátých let 20. století teorie označující za nejvyspělejší kultury řeckou a tureckou. „*Kromě prostých primitivních forem albánského domu, náležejících pravděpodobně k velmi starému způsobu bydlení zděděnému po Ilyrech a Thrácích, všechny složitější typy domů (...) byly do Albánie vneseny zvenčí (...) k tomuto pokroku albánské architektury došlo díky činnosti stavitelů z Epiru a Makedonie, kteří (...) vnášeli do Albánie lepší a složitější formy bydlení. Tito stavitelé, kteří cestovali po celé zemi, postavili mnoho domů a naučili stavitelskému umění Albánce i ostatní balkánské národy.*“ (Megas 1951: 118)¹³ Tyto etnické interpretace nebyly zcela opuštěné dodnes: „*v 18. století se vyvinul zvláště v severním Řecku typ panského domu (archondiko) (...) Tento typ se rozšířil i v ostatním balkánském prostředí na sever od Řecka.*“ (Hradečný 1998: 258)

Vstup tržního hospodářství do odvětví neznamenal konec tradiční kultury a tradičního způsobu života. I podnikatel, který se podílel svým kapitálem a vypracoval se na bohatého člověka, zůstával žít v rodné vesnici, kde se realizoval vyššími nároky na bydlení, větším a pohodlnějším domem, lepším oděvem, účastí na četných oslavách, finančně se angažoval na zvelebení obce (dláždění, kašny), kostela, založení školy, knihovny, byl donátorem blízkého kláštera, a pozdvihoval tak hmotnou a kulturní úroveň samotné vesnice či městečka i gramotnost a sebevědomí obyvatel. Svě děti posílali tito úspěšní podnikatelé studovat na evropské univerzity a z mnohých se stali přední obrozenci (Georgieva 1978). I tyto národně emancipační aspekty měly sezonní cesty balkánských mužů za výdělkem.

Existovala i profese, provozovaná výhradně na cestách: žebravý potulný zpěv. Jeho nositelé, profesionální putující slepí epičtí pěvci, *guslari*, *gǎdulari*, *pitači* zpívali pro obživu na cestách, mostech, svatbách, pohřbech, poutích ad. V repertoáru měli nábožensko-legendární písně, modlitby i historické a junácké písně, při jejichž zpěvu se sami doprovázeli na gusle. Nebyli chudí, měli majetek, rodinu. Svou profesi považovali za poslání a na Balkáně plnili úlohu bardů (Mičhajlova 2006).

Další pro Balkán typické cesty lidí souvisely se **sídelní mobilitou**, po staletí permanentním sídelním procesem, mnohde doznávajícím ještě po polovině 20. století. Příčin sídelních migrací bylo mnoho, ale nejčastější byly důvody populační: přelidnění a životní cykly zádruh umožňující mladým rodinám osamostatnění (neolokální řešení rezidence). Sídelní mobilita byla prevencí sociálních populačních přebytků, prevencí chudoby. Na Balkáně za novou půdou a pastvinami neodcházeli chudí lidé; lidé odcházeli hledat nové místo k usídlení, aby se doma nestali chudými. Existovalo nepsané pravidlo růstu sídla: když dosáhlo určitého počtu obyvatel v poměru k možnostem slušné obživy, kterou mohlo poskytnout (zjednodušeně řečeno tehdy, když půda, případně pastviny, se příliš vzdálily od domu pro časově únosné každodenní docházení), mladí muži a mladé rodiny odcházeli jinam. Byla to prověřená životní strategie, tradovaná na Balkáně po staletí a tisíceletí. Právně sídelní mobilitu umožňovala po většinu historie volnost pohybu závislého obyvatelstva díky absenci přímé feudální závislosti, absence vnitřních hranic, relativně jednotný právní rámec, právně nerozdělená krajina s dostatkem volných pastvin a půdou k obdělání a obyčejové právo dovolující přisvojit si volnou půdu jejím obděláním. Usídlení na novém místě mělo novoosídlencům umožnit a skutečně umožňovalo po počátečním uskrovnění dosáhnout životní úrovně, jakou měli před odchodem z rodného domu, a případně časem i vyšší. Historická zkušenost byla důležitá: jedinec měl při odchodu z rodného místa perspektivu kvalitního života a dobré kulturní úrovně (Bočková 2019:

168–172). Sídelní migrace probíhaly nejčastěji spontánně a individuálně, v rámci regionu i mezi vzdálenými oblastmi. V nově založených (horských) sídlech se mezigeneračně předávala tradice vyprávění o založení sídla a původu osídlenců – odkud přišli, jména zakladatelů – jako prostředek identifikace s obcí a posílení lokální identity obyvatel. „*Žili tři bratři, Pavel, Stoju a Rajko. Snažili se najít živobytí, a tak se vypravili po toku Čepelarské řeky. První bratr se usadil na katastru dnešního Pavelska, druhý se usadil na katastru Ustova (...) a třetí bratr v dnešní čtvrti Rajkovo*“ (Nikolov 1994: 55).

Na přelomu 18. a 19. století probíhal masový přesun vesnického obyvatelstva do měst za větším bezpečím jako důsledek řádění dobových polovojenských tlup, které loupily, vraždily a vypalovaly vesnická sídla; v Bulharsku toto období dostalo pojmenování *kárdžalijská doba*.

*

Specifickou kategorií lidí, kteří se pohybovali po cestách, byli **cestovatelé**. Někteří, i Češi, o svém cestování zanechali svědectví formou cestopisů. Cestopisná literatura dnes už není předmětem zájmu jen literárních historiků a teoretiků, ale i badatelů jiných humanitních a sociálních oborů, kteří ji nahlížejí jako hybridní žánr na pomezí etnologie, literatury, historiografie a publicistiky a studují ji jako svědky dějin, společností, mentalit. Podle některých badatelů se cestovatel jistým způsobem chová jako protoetnolog, přináší informace o jiných kulturách a jejich příslušnících, přičemž cestovní informace hrají důležitou roli v konstrukci toho druhého.¹⁴ Současně selekcí a prezentací informací vypovídá o sobě a své kultuře (Grgurinović 2007: 148; 2012: 41).

V raném novověku se podle motivů cestování a směrů vymezily v rámci Balkánu dvě skupiny cest: 1. cesty do Svaté země k Božímu hrobu, do Palestiny – Jeruzaléma, 2. diplomatické cesty ve službách panovníků. Obou se účastnili i čeští cestovatelé, vždy světské osoby – šlechtici a měšťané – kteří zanechali realistické cestopisy. České **cesty do Svaté země** se datují do 15. a 16. století, později už o ně

¹⁴ Percepce Balkánu evropskými cestovali se na vybraných příkladech stereotypů a obrazů zabýval slovenský kulturní antropolog Božidar Jezernik (2007).

nebyl zájem. Poutníci putovali po moři¹⁵ po obvyklé trase, ne po širém moři, ale podél pobřeží a mezi ostrovy. Důvody byly obchodní a také potřeba doplňovat zásoby, nechat odpočinout veslaře a opravovat loď. Námořní trasa vedla z Benátek podél východního pobřeží Jaderského a Jónského moře, kolem Peloponésu, Kréty, jižního pobřeží Malé Asie a východního středomořského pobřeží do Jaffy. Zastávky ve vybraných přístavech (Zadar, Dubrovník, Korfu, Zakynthos, Modona na jihu Peloponésu, Kréta, Rhodos, Kypr) byly odvislé od politické situace (dobyty Osmany). Termín vyplutí z Benátek byl kolem svátku Božího těla. „(...) *jest ten obyčej, že nejvíc o Božím těle nebo před tím časem se pautníci sjíždějí do Benátek, kteří do země Svaté putovati chtějí, a to z té příčiny, že (...) v létě dobří větrové a pokojní vějí a časy čisté i teplé jsau příhodné k plavení.*“ (Prefát 1947: 23) Čeští poutníci obohatili své cestopisy o málokdy zmiňovanou cestovní každodennost. Benátská městská republika, v době poutí středomořská obchodní velmoc, i její loďaři a obchodníci, měli z přepravy poutníků nezanedbatelné příjmy. Tomu podřídili dokonalou organizaci poutnického cestování, jakousi protocestovní kancelář. Loďaři sami vyhledávali poutníky ubytované v benátských hospodách, nabízeli jim své služby a uzavírali písemné smlouvy, které se zapisovaly do registrů dóžecí kanceláře. Obsahem smlouvy bylo vše, co poutník potřeboval: jistou dopravu tam a zpět, bohatý program, bezpečný pobyt v Palestině a návrat. Specifikována byla trasa plavby, mezipřistání a stravování po cestě i v přístavech a další. Poutníkům během plavby poskytoval kapitán komentované výklady ke shlédnutým zajímavostem. Ještě v Benátkách si poutník nechal zhotovit na míru vlastní truhlu k uložení věcí a ke spaní (s houní, kožešinou nebo slamníkem); její umístění na lodi bylo také součástí smlouvy a výše platby za cestu.

Poutníci pocházeli z nejrůznějších evropských zemí od Španělska po Polsko a Uhry; byli mezi nimi šlechtici, kněží, mniši, lékaři a další (Hasištejnský 1907: 150–153; Prefát 1947: 42–44). Na lodi spolu s nimi cestovali i řečtí

obchodníci a obyvatelé ostrovů. Na rozdíl od popsanych cest z let 1493 a 1546, nebyl v roce 1598 již o putování zájem a nepočtení poutníci si museli v Benátkách sami vyhledat spolucestující a kapitána, který by je vzal aspoň na osmanský Kypr, kde pak hledali tureckou loď do Jaffy. Cestování ztěžoval i válečný stav mezi osmanskou a rakouskou říší, a poutníci se tak střídavě vydávali za mnichy nebo za osoby původem z Benátek nebo Polska, se kterými Osmané tehdy neválčili (Harant 1855: 45–48, 74, 87–88).

V politické situaci 16. a 17. století osmanské expanze do střední Evropy se vymezil nový významný směr **cest politických poselstev** rakouských císařů k osmanským sultánům. Poselstva trvala několik let a představovala rakouské diplomatické zastoupení v Istanbulu, které se po několika letech kompletně personálně obměňovalo. Diplomatickou misi vedl pověřený šlechtic, členy poselstev byli úředníci a sloužící všeho druhu a k cestě se na vlastní náklady připojovali mladí šlechtici. Vedle dojednávání příměří, zjišťování vojenské a politické situace (vyzvědačství) a zaslání relací císaři poselstva také přivážela „dary“ – dohodnutý tribut sultánovi a dary vyšším administrátorům, které všechny musel vyslanec obřadně navštívit. Důležitá byla samotná cesta z Vídně do Istanbulu, respektive po osmanském území od středního Dunaje. Na rakousko-tureckou hranici doprovázela poselstvo eskorta uherských válečných lodí, kde je přebíral osmanský ochranný doprovod. Poselstva putovala po historické tranzitní cestě, a to z Vídně na koních a vozech, na osmanském území po středním Dunaji loďmi (přepravily i koně a vozy) a z Bělehradu po souši koňmo a vozy (s dary) údolím Moravy a Nišavy a dál po trase Niš–Sofie–Plovdiv–Edirne–Lüleburgaz a Çorlu do Istanbulu. Například roku 1644 cestovalo rakouské poselstvo 12 loďmi a z Bělehradu 110 vozy. Každou noc se zastavovalo na nocleh. Celá cesta trvala i se zastávkami dva, někdy až tři měsíce. Cesta byla příležitostí k zjišťování poměrů v osmanské říši a její nezbytnou součástí byly zastávky, vyplněné návštěvami rakouského vyslance všech vysokých regionálních a místních osmanských hodnostářů. Obsahem byly vítací ceremonie, pohoštění, rozhovory a předání nezbytných hmotných darů. O tom, jak malá byla celková informovanost o poměrech v os-

¹⁵ Suchozemská byla jen počáteční a cílová část cesty (individuálně do Benátek a organizovaně z Jaffy na oslech do Jeruzaléma).

manské říši, svědčí podivení Václava Budovce z Budova z roku 1578: „*Když jsem z Budína (...) sem byl předeslán, shledal jsem (...) že většina vesnic, kterými jsme projeli, až na dva dny před Cařihradem vyznává víru křesťanskou.*“ (Jireček K. 1877b: 422–423)

Výjimečné postavení mezi cestovateli zaujímá **Evliya Çelebi**, vzdělaný Turek ve službách sultána Murada IV., který ze svého 40letého putování (1630–1672) napsal v turečtině cestopis o deseti svazcích, který nazval *Seyahatname* (Kniha cest). V něm popsal z vlastní zkušenosti tehdejší osmanskou říši a okolní země. Jeho dílo bylo objevené v 19. století a vzhledem k ohromnému rozsahu se překládají a publikují vždy části o vybraných zemích. Z Balkánu vyšel v překladu text týkající se území dnešního Bulharska (bulharsky 1972), Srbska, Bosny a Dalmácie (chorvatsky 1979), historické Makedonie (řecky 1973, makedonsky úryvky o severomakedonských městech) a Albánie, Kosova a Černé Hory (anglicky 2000).

Nový a intenzivní zájem o poznání Balkánu, spojený s cestováním, se rozvíjel od přelomu 18. a 19. století. Severní hranice osmanské říše v Evropě byla dlouhodobě ustálená (od roku 1699) na téměř dvě století na Sávě a Uně a Rakousko z její vnější strany vybudovalo bezpečnostní pás Vojenské hranice. Balkán získal pověst bílého místa na mapě Evropy. Téměř nic se nevědělo o jeho geografii, hospodářství, kultuře, historii, o jeho obyvatelích – jazyce, národnosti, náboženství. Nový zájem o Balkán měl důvody politické: zejména mocnosti Francie, Anglie, Rusko a Rakousko potřebovaly o Balkánu všestranně informace pro vojenské i obchodní zájmy (východní otázka) a zájem a sympatie Evropanů poutal národněosvobozenecký boj Řeků, Srbů, Černohorců a Bulharů. Neméně významné byly důvody vědecké: v 19. století se osamostatňovaly a bouřlivě rozvíjely nové vědní obory a pro evropské vědce byl neznámý Balkán výzvou, stejně jako pro samotné Balkánce, protože na osmanském Balkáně nebyly podmínky pro institucionalizaci národních věd. V důsledku všechny práce, které v 19. století o Balkáně vycházely, byly dobově aktuální. Často se v nich prolínal zájem vědecký a politický. Například etnické mapy sloužily pro politická jednání na Berlínském kongre-

su 1878, kde evropské mocnosti rozhodovaly o budoucím politickém uspořádání Balkánu.

Zájem o Balkán v 19. století projevovali nejen vzdělanci, ale stále víc i široká evropská veřejnost. Zprávy a informace z Balkánu se objevovaly v denním tisku a naučně zábavných časopisech. Vycházely staré i nové cestopisy o Balkánu, dokumentární a publicistická literatura. Tiskly se geografické a etnické mapy. Objevovaly se první vědecké práce. Jako nový žánr se v literatuře o Balkánu objevily a rozvinuly **práce historicko-topografické**. Místopisný přístup znamenal, že postupovaly od sídla k sídlu, tak, jak je příslušný badatel poznával. Zpravidla pojednávaly o větších územních celcích. Tematicky byly velmi všestranné: popisovaly geografické poměry, hospodářství, společenské uspořádání, jazyk, obyvatelstvo, kulturu všech společenských vrstev. Navíc podle možností zaznamenávaly i minulost – to, co badatelé zjistili na místě rozhovory s pamětníky, z kostelních fresek a nápisů, z nalezených listin, ze zřícenin středověkých pevností, klášterů, kostelů. Novým, velkým fenoménem byl v 19. století zájem o etnika a jejich kulturu, v souvislosti s formování moderních evropských národů a jejich moderních identit, a proto všichni, kdo cestovali po Balkánu, věnovali pozornost i tamním etnikům, zaznamenávali jejich etnonym, jazyk, geografické rozšíření, etnické hranice, kulturní charakteristiky a zvláštnosti a sestavovali stále přesnější etnické mapy.

O Balkán se od konce 18. století zajímali a psali o něm hlavně Francouzi, Němci, Rusové, Maďaři, Angličané. Profesně to byli přírodovědci, filologové, právníci, geografové, botanici, etnologové, slavisté, kartografové, diplomaté a další, což jim nebránilo v co nejširším tematickém pozorování a dokumentaci. V jejich pracích převládal popis založený na autopsii, vlastní zkušenosti (pozorování a rozhovory s místními lidmi). Cestopisná literatura se ubírala směrem k vědeckému cestopisu a zvěděčtovaly se i historicko-topografické práce a obojí se nejednou prolínaly.¹⁶ Na Balkáně tyto práce nahrazovaly domácí vlastivědné bádání. Od poloviny 19. století se mezi cestovateli po

¹⁶ Později s přibýváním poznatků začali autoři do svých prací vkládat i odborné pasáže, ve kterých vybraná témata shrnovali a interpretovali.

Balkánu objevují i Češi – spisovatelé, básníci, publicisté a další.¹⁷

Cestování 19. století se lišilo od staršího raně novověkého. Jeho účelem už nebyly jen praktické důvody (obchodní, politické, náboženské), ale i samotné cestování. Od 18. století se cestování stávalo zdrojem potěšení, uspokojením touhy za poznáním, ale i prostředkem úniku. Novým cílem bylo vědecké utřídění světa kolem nás (Grgurinović 2012: 148–149). I na Balkáně se cestování stalo hlavní náplní, cílem pobytu. Cestovatelé si je sami organizovali. Nejezdili už po hlavních trasách, ale mapovali Balkán plošně, i odlehlé kraje. Za tím účelem se mnozí naučili jeden nebo několik balkánských jazyků a při cestách bohatě využívali místní doprovod. Rozprávěli a nocovali u lidí všech společenských vrstev, náboženství a konfesí. Po Balkánu často cestovali rok i déle nebo i opakovaně. Cestovatelé konce 18. a 19. století byli lidé odvážní, z pohledu usedlých občanů dobrodruzi. Poznávání cizích krajů uspokojovalo i jejich touhu po dobrodružství a poznání nového, neznámého. Někteří přitom byli přední evropští odborníci v určité vědecké specializaci a stali se ve své době nejlepšími znalci určité balkánské země nebo národa.¹⁸ Jediné, co se nezměnilo, byl způsob cestování – hlavním dopravním prostředkem

¹⁷ V. Hálek, J. Holeček, I. Hořica, K. Jireček, L. Kuba, V. D. Lambl, J. Neruda, J. J. Toužimský, E. Fajt a další na počátku 20. století. Později Češi popisovali Balkán víc v souvislosti s první světovou válkou. V posledním třičtvrtě století vyšlo o Balkánu na pět desítek českých cestopisů, z nichž některé se dostaly do literárněhistorických příruček (Janoušek I–IV, 2007–2008). Aktuálně se české cestopisy o Balkánu staly tématem knihy srbské literární historičky Aleksandry Korda-Petrović (2020).

¹⁸ Felix Kanitz, nazývaný etnografem jižních Slovanů, byl v 60.–70. letech 19. století nejlepším znalcem Srbska a Bulharska, Johann Georg von Hahn, nejlepší znalec Albánie, albánského jazyka a kultury, je označován za zakladatele albanistiky, Franz Nopcsa se jako první odvážil prozkoumat severní Albánii, kde uskutečnil paleontologické, filologické, geografické a etnografické výzkumy, Ludvík Kuba, hudební folklorista, sběratel a autor kompendia *Slovanstvo ve svých zpěvech*, zapsal u jižních Slovanů stovky lidových písní včetně prvních hudebních záznamů.

zůstával jízdní kůň. Ještě i Ludvík Kuba v devadesátých letech 19. století na svých cestách za slovanskou písní jezdil na Balkáně na koni, případně poštovním autem. Mezi světovými válkami už cestovatelé na Balkáně využívali i železnici a auto, jen ve vysokých horách zůstával nadále dopravním prostředkem kůň.¹⁹

*

S cestami lidí a věcí souvisejí také **cesty kultury**. Antropologové nazývají šíření kultury v prostoru difuzí, kulturní difuzí v důsledku exogenní změny, ke které dochází při kontaktu odlišných kultur (akulturace). Rozlišují přitom dva základní mechanismy kulturního přenosu: kultura se šíří buď migracemi lidí, nebo kontakty mezi etniky a kulturami (Soukup 2000: 98, 109–115). Příkladem prvního způsobu je šíření neolitické kultury (domestikace rostlin a zvířat, usedlý způsob života) z oblasti úrodného půlměsíce migracemi neolitiků – v polovině 7. tisíciletí př. n. l. z východního Středomoří přes Kypr a Krétu na východ pevninského Řecka (Peloponés, Střední Řecko, Thessalie) a v 6. tisíciletí z Malé Asie přes mořské úžiny Bospor a Dardanely na východ Balkánu (území dnešního Bulharska; Petráňovi 2000: 18). S migracemi byla spojená starověká helenizace a romanizace Balkánu – šíření řeckého a pak latinského jazyka, řecké a římské kultury a způsobu života – které etnokulturně rozdělily Balkán na helenizovaný jih a východ²⁰ a romanizovaný severozápad a sever. Hranice mezi nimi probíhala elipsoidně od dunajské delty k albánské řece Skhumbin a ve vědeckém světě dostala přízvisko Jirečkova linie, protože jako první ji určil na základě epigrafických pramenů Konstantin Jireček.²¹ S migracemi osmanských Turků je spojené rozšíření islámského slohového umění (v osmanské redakci) na Balkán, především sakrálního (mešity, minarety, muslimské kláštery), ale i nových civilních veřejných

¹⁹ Roku 1925 cestoval po Makedonii zoolog Julius Komárek. „*Ráno (...) jsme se rozejeli drahou [ze Skopje] do Uroševacu (...) Dozvěděli jsme se, že můžeme autem až do vesnice Gotouše a odtud že již musíme mít soumary*“ (Komárek 1940: 153).

²⁰ Na severu po Starou planinu.

²¹ Později byla dalšími badateli upřesněna.

staveb (zastřešené tržnice, lázně, hodinové věže). Sefardští Židé, vypovězení roku 1492 ze Španělska, v Istanbulu a Soluni otevřeli první obchody s galanterií, půl století po objevu knihtisku zde zakládali první tiskárny²² a přinesli znalost tkaní vlny a brokátu (Brodell 2000: 105). Dalším příkladem šíření kultury migracemi lidí byli bulharští zahradníci, kteří v 19. a první polovině 20. století rozšířili v Evropě znalosti mediteránního zahradnictví: rychlení zeleniny, pařeníště, některá koření a konzumaci syrové zeleniny, rajčat, paprik (Bočková – Pospíšilová 2006: 133).

Kulturní difuzí bez migrací lidí bylo rozšíření pravoslaví, cyrilice a byzantského umění z Byzance do dalších zemí jihovýchodní i východní Evropy nebo například v 19. století modernizace Balkánu podle evropských vzorů, dobovou terminologií poevropšťování (módní vlna v oblékání, uplatnění dovozového vysokého slohového nábytku v městských domech, urbanistická regulace sídel likvidující křivolaké slepé uličky, budující náměstí a ve městech široké bulváry; Bočková 2017: 23–24).

22 Tisk latinkou, alfabétou a hebrejštinou.

*

Pokud pojednáváme o cestách a cestování na Balkáně a na Balkán, je důležité upozornit na jeden neopomenutelný fenomén, aspekt cestování – **pohostinnost**. Lidé na cestách spoléhali nejméně do doby mezi světovými válkami na pohostinnost místních lidí, která jim cestování usnadňovala a zpříjemňovala. Mimoto se mohli ubytovat v hostincích (na osmanském Balkánu ve velkých karavansarajích dvě noci zdarma) a poutníci plující do Palestiny mohli při zastávce na Rhodu využít tamní nemocnici

PhDr. Helena Bočková (1952-2022)

V rámci své vědecké činnosti se zabývala etnokulturní problematikou Balkánu ve (středoevropské a mediteránní komparaci. Jejím dalším zájmem byla česká tradiční kultura, urbánní etnologie a dějiny etnologie. Vystudovala etnologii a historii v Brně, specializovala se na ročním studijním pobytu v Bulharsku v 70. letech. Pracovala v brněnské pobožce Etnologického ústavu AV ČR a později na slavistice Filozofické fakulty MU.

3. Bulharští zahradníci v Maďarsku, 30. léta 20. století [cit. 3. 6. 2022]. Dostupné z: [https://bnr.bg/hristobotev/post/101130685Oves?Haberiorur quonsidem et verebenes](https://bnr.bg/hristobotev/post/101130685Oves?Haberiorur%20quonsidem%20et%20verebenes)

a současně ubytovací hostinec pro poutníky, který zde vybudoval a provozoval řád Johanitů. „Připluli jsme do přístavu k Rodýzu městu (...) čistě upravený veliký dům, jemuž říkají infirmeria (...) dům jest postaven všecek z tesaného kamene (...) všudy vůkol komora vedle komory s ustlaným ložem neb dvěma v kterýchžto poutníci, plující na pout k Božímu hrobu, nocleh míti mohou (...) V téměř domu jest také čistá studnice (...) čistá kašna z tesaného kamene (...) Do domu toho každý člověk a křesťan, kteréhožkoli řádu, buď nízkého neb vysokého, roznemůže-li se a žádá-li toho pro bůh, hned přijat a opatřen jest každým lékařstvím a jinými potřebami, totižto jídlem, pitím a ložními šaty (...) každý nemocný má pacholka (...) [Na zpáteční cestě] Večer šli jsme na nocleh (...) v infirmáři dali mně a tovaryši mému dvě komory a k večeri poslali nám bílého chleba a vína.“ (Hasištejnský 1907: 72–74, 136) Kritika českých šlechticů knížecího pohoštění v Dubrovniku roku 1493 nepřímou vypovídá o areálových rozdílech mezi jižní, mediteránní střídmostí a severním, „barbarským“ obžerstvím (Montanari 2003). „Stůl byl sice pěkně přikryt, ale nadál jsem se hojnějšímu jídlu; nebylo nic jiného než konfetky a jakés pegáčky jako preclíky, a k tomu malvazi.“ (Prefát 1947: 51)

Na vesnicích mimo hlavní cesty hostince nebyly a pro pocestné jedinou možností odpočinku byly soukromé domy místních obyvatel.²³ Stravování a ubytování v nich fungovalo výhradně na principu pohostinnosti. Jakékoliv placení by bylo urážkou. Každý, kterého přivedla cesta nebo špatné počasí, mohl zůstat v domě podle vlastního uvážení. Příchod hosta do domu byla radost a čest. Pravidla pohostinnosti byla pro všechny hosty stejná – známé, neznámé i cizí, ale víc než soused, kmotr, přítel nebo známý byl uctíván cizí host. Etnicita a konfese nehrály roli, pohostinnost, podobně jako kmotrovství nebo pobratimství, mělo v balkánské společnosti stabilizační roli. Terénní záznamy právních historiků a etnologů z 19. a první třetiny 20. století z různých krajů Balkánu dokládají, že zásady pohostinnosti byly pro obyvatele Balkánu hodnotou, společ-

čenská norma i kulturní praxe byly v zásadě na celém Balkánu stejné, a dovolují užívat přívlastek „balkánská“. „Pohostinnost se ještě velmi drží a rodina, u které bývají často hosté a která je dobře přijímá, se považuje za šťastnou a známou. Když ženy na vesnici přetřásají jednotlivé rodiny, když chtějí nějakou rodinu pochválit (...) hledí se na to, jestli u ní nikdy u stolu nechybí cizí člověk, což se považuje za velkou čest. Hostů se nikdy nikdo neptá, jaké jsou víry, a dokonce i když vědí, že jsou jinověrci, stejně je přijímají rádi.“ (střední Dalmácie; Bogišić 1874: 392) „Kdo přijde do nějakého domu, nejen že vždy musí být přijat, ale bývá to s velkou radostí, neboť se považuje za nedostatek, kam hosté nechodí (...) Jsou domy, kde se rakijí, vínem nebo vůbec lepšími nápoji neplytvá na domácí, jen aby bylo čím uctít hosty. Když přijde host, známý i neznámý (neznámý se víc ctí), přijde domácíka nebo jiná žena, aby mu na znamení úcty a uvítání zula boty. Vše, co je v domě lepšího k jídlu a pití, přinesou na stůl, hostí ho (...) Obvykle host zůstane přenocovat. Při vyprovázení a loučení ho prosí, aby na ně vzpomínal v dobrém.“ (Hercegovina a horská oblast kolem Lovčenu v Černé Hoře; Bogišić 1874: 394) „Každý dům je otevřený hostům (...) každý známý i neznámý Černohorec i cizinec stejně (...) Naopak cizinec bude víc pohoštěn než známý nebo Černohorec.“ (Černá Hora; Bogišić 2004: 213–214) „Host se vždy zve a všichni, které přivedla cesta nebo špatné počasí, mohou zůstat v domě, ve kterém mu je líbo. Jsou nešťastní, když nemají v domě vše, čím by chtěli hosta uctít. Ve všech třech krajích se považuje za velkou čest, když přijde host do domu, a spásné pro zdraví a duši, když v domě přenocuje chudás.“ (Hercegovina a Černá Hora včetně Boky kotorské; Bogišić 1874: 393) „Každý domácí rád přijme do domu každého poutníka a pohostí ho jako svého nejlepšího přítele a známého (...) V některých domech mají hosta téměř každý den, například dnes popa, zítra mnicha, pozítří Turka nebo nějakého chudáka atd. Pokud někdo nocuje, nepustí ho, dokud se nenasnídá.“ (Srbsko; Bogišić 1867: 159) „I nejchudší Bulhar má rád přijmout toho, kdo k němu přijde domů a hostit ho tím, co má, aniž by se ptal, jaké je víry nebo národnosti. Bohatí se považují za šťastné, když jim do domu přijde cizí člověk,

²³ Turecké vesnice ve východních Rodopech měly k několikadennímu bezplatnému ubytování cizích osob malý veřejný domek nebo místnost *ačik-odaja* (Kožucharov 1969: 229).

připravují mu lepší jídlo a pití a nevěsty a dívky mu ochotně posluhují. Nikdy nepřijmou odměnu za pohostinství, protože to považují za hanbu.“ (Bogišić 1874: 394) Jakmile host překročil domovní práh, byl pod ochranou domu a rodina byla zodpovědná za jeho osobu i majetek. V zádruhách bylo přijímání hosta a rozprávění s ním právem a povinností hospodáře. Hosta musel pozvat ke stolu a podle jeho potřeb i na nocleh. Když zůstal host déle, hospodář ho seznamoval se svými přáteli a známými. Celou škálou jednání a chování se hostu vyjadřovala úcta: zutí bot, mytí nohou, čestné místo u stolu, přednostní stolování se stařešinou, vyprovázání při odchodu.

Fenomén pohostinnosti ovlivnil na Balkáně i rezidenci. Bohatší rodiny (obchodníci, velké záduhy ad.) měly v domě zvláštní hostinskou místnost, nejlépe a nejbohatěji vybavenou a vytápěnou *gostinska soba, prijatel'ska soba, priemna, oda e miqve, mísafır odasi,*

případně ve dvoře zvláštní hostinský dům. Zde hosta přijímal, rozmlouval s ním a hostil ho (rakije, káva, *slatko*) hospodář, pán domu, stařešina záduhy, a zde host případně noval. V křesťanském prostředí Balkánu byly hostinské prostory protikladem rodinné zóny domu a měly charakter mužských prostor, které při nepřítomnosti hosta užíval hospodář či rodový předák k odpolední siestě a při velkých rodinných obyčejích celá rodina s hosty. U bohatších muslimů to bylo dělení na *selâmlik/selamluk* a *haremluk*, doslova mužskou a ženskou část domu či dům, zohledňující příkazy koránu nedovolující ženám setkat se s mužskými návštěvníky nezahalené.²⁴ Významově ale i ty rozlišovaly a oddělovaly přijímací prostor pro mužské návštěvníky a obytný rodinný

²⁴ V domech chudších muslimských Balkánců při příchodu cizího hosta ženy a děti odcházely do vedlejší místnosti.

4. Karavansaraj Kuršumli han, průčelí se vstupem, Skopje, 30. léta 20. století [cit. 3. 6. 2022]. Dostupné z: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kurshumli_han_Skopje.jpg

5. Karavansaraj Kuršumli han, vnitřní dvůr s kašnou a arkádovým ochozem v přízemí a patře, Skopje [cit. 3. 6. 2022]. Dostupné z: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kurshumli-An-Skopje-MK.JPG>

soukromý prostor (Minetti 1923: 37). Hostům byl otevřený každý dům, ale chudší domy nemohly poskytnout hostu zvláštní světnici, což byl jeden z důvodů, proč cizí hosté preferovali bohatší domy. Zásadou bylo, že v každém domě hosta přijmou a pohostí, jak nejlépe mohou. Společenskou normou „správné“ pohostinnosti byla praxe velkých zádruh a chudší hostitelé se za „nedostatky“ hostu omlouvali.

Specifika balkánské pohostinnosti vyniknou ve srovnání se střední Evropou, kde byl na úkor fenoménu hosta rozvíjen motiv reprezentativnosti (parádní světnice) a hosté přicházeli do domů na návštěvu, avšak nenocovali zde. Jejich přijímání bylo v domě přesně lokalizované a diferencované podle postavení, jaké zaujímal ve společnosti. Rozlišovali se hosté pozvaní, nepozvaní a nezvaní (žebráci).²⁵ Na Balkáně pohostinnost jako specifická kulturní paměť historicky přežila tradiční společnost, byť oproštěná o symbolické rituály, které ztratily význam, jako zutí obuvi nebo mytí nohou hostu. I dnes představuje pro Balkánce multi-kulturní hodnotu napříč etniky, náboženstvími a konfesemi.²⁶ Středoevropan při osobním setkání s ní osciluje mezi převažujícím obdivem, občasným nedostatkem soukromí a pocitem nesvéprávnosti a ve městě potřebou si zaplatit alespoň jednu kávu; po návratu domů mu balkánská srdečnost a otevřenost moc chybí.

*

Lidé na Balkáně byli po staletí a tisíciletí v pohybu, více než v jiných evropských velkých areálech. Existovala velká pravděpodobnost, že se Balkánec během svého života ocitne na cestě. Důvody byly různé – menší připoutání k bydlišti, flexibilní způsoby obživy, velké politické změny a mnoho dalších. Různorodé cesty nebyly pro Balkánce výjimečnou

²⁵ Žebráci označovali tajnými znaky domy podle vstřícnosti či odmítání. V českém prostředí chodili žebráci *po stídě*: žebřák obcházel vesnické domy, kde vypomáhal při práci za oblečení, stravu a přespání (Michajlova 2006: 76–78, 299–301).

²⁶ Počátkem 21. století popsala své postavení hosta v rodině v horách Severní Makedonie při stacionárním etnologickém výzkumu B. Machová (2016: 53–60); jeho hlavním mottem bylo *jen sed' a odpočívaj*.

situací, ale součástí života, ať již se jednalo o etnické, sídelní či ekonomické migrace, nucené či dobrovolné pohyby jednotlivců i celých skupin obyvatelstva. Dlouhodobě mezigeneračně předávané a tradované postupy, prověřené zkušenostmi předků (zmiňované fenomény jako cesty za výdělkem, řemeslná specializace, transhumantní pastevectví, sídelní migrace jako prevence zchudnutí, pohostinnost) umožňovaly jednotlivcům i skupinám optimální řešení z hlediska preferovaných nároků na život. Zároveň byl Balkán také místem, kudy procházely náboženské, politické i ekonomické cesty z Evropy do Svaté země, do Turecka, a také cílovou destinací mnoha cestovatelů, dobrodruhů i vědců, kteří se hojně od konce 18. století vydávali na průzkum tohoto „bílého místa“ na mapě Evropy.

Literatura

- BADE, K. J.** (2005) *Evropa v pohybu: Evropské migrace dvou staletí*. Praha: NLN.
- BOČKOVÁ, H.** (2005) Vlaši na Balkáně: geneze, historie a kultura minority. Příspěvek k otázce etnokulturní tradice. *Ethnologia Europae centralis* 7, 73–90.
- BOČKOVÁ, H.** (2016) Kakakačani: kultura a identita. *Slovanský jih* 16 (3), 3–15.
- BOČKOVÁ, H.** (2017) Balkán jako etnografické muzeum Evropy? aneb Hledání ztraceného času. *Porta Balcanica* 9 (1–2), 19–28.
- BOČKOVÁ, H.** (2019) Kolonizace, dálkové cesty, čiflik – tři zdroje balkánské elementární kultury. In: Stehlík, P. (ed.) *Od moravských luk k balkánským horám. Václavu Štěpánkovi k šedesátinám*. Brno: Maticе moravská, 165–178.
- BOČKOVÁ, H. – POSPÍŠILOVÁ, J.** (2006) Bulhaři v Brně: proměny profesní a etnické minority. *Český lid* 93, 113–135.
- BOGIŠIĆ, V.** (1867) *Pravni običaji u Slovena*. Zagreb: D. Albrecht.
- BOGIŠIĆ, V.** (1874) *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- BOGIŠIĆ, V.** (2004) *Izabrana dela III. Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*. Podgorica: CID.

- BOTÍK, J.** (2007) *Etnická história Slovenska: k problematike etnicity, etnickej identity, multietnického Slovenska a zahraničných Slovákov*. Bratislava: Lúč.
- BRODEL, F.** (1998–2000) *Sredizemno more i sredizemnomorskijat svjat po vremeto na Filip II. I–II*. Sofija: Abagar.
- CVJIJĆ, J.** (1922) *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje I*. Beograd: Državna štamparija.
- CVJIJĆ, J.** (1924) *Balkánské otázky*. Praha: Unie.
- GEORGIEVA, V.** (1978) Vlijanje na gurbetčijskoto gradinarstvo vărchu bita i kulturata na naselenieto ot Tărnovskija kraj. *Bălgarska etnografija* 3 (3–4), 95–102.
- GRGURINOVIĆ, I.** (2007) Načini konstruiranja Drugoga u putopisu „Crno janje, sivi sokol“ Rebecce West. *Etnološka istraživanja* 1 (12–13), 147–158.
- GRGURINOVIĆ, I.** (2012) Antropologija i putovanje: praksa i tekst. *Studia ethnologica Croatica* 24, 31–60.
- HARANT Z POŽIC A BEZDRUŽIC, K.** (1854) *Putování aneb Cesta z království Českého do města Benátek, odtud do země Svaté, země Judské a dále do Egypta, a potom na horu Oreb, Sinai a sv. Kateřiny v pusté Arábii I*. [Erben, K. J. (ed.)] Praha: F. Řivnáč.
- HASIŠTEJNSKÝ Z LOBKOVIC, J.** (1907) *Putování k Svatému hrobu*. Znova vydal F. Maleček. Praha: J. Otto.
- HAVRÁNEK, B.** (ed.) (1982) *Slovník spisovného jazyka českého I*. Praha: Academia.
- HRADEČNÝ, P. – DOSTÁLOVÁ, R. – HROCHOVÁ, V. – OLIVA, P. – VAVŘÍNEK, V.** (1998) *Dějiny Řecka*. Praha: NLN.
- HROCHOVÁ, V.** (1967) *Byzantská města ve 13.–15. století: příspěvek k sídelní topografii středověkého Řecka*. Praha: Univerzita Karlova.
- JANOUSEK, P.** a kol. (2007–2008) *Dějiny české literatury 1945–1989 I–IV*. Praha: Academia.
- JEZERNIK, B.** (2007) *Divlja Evropa: Balkan u očima putnika sa Zapada*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- JIREČEK, J.** (1857) *Deník hraběte Hermana Černína o druhé cestě poselské do Constantinople I. 1644–1645*. Vídeň: Leopold Somer.
- JIREČEK, K. J.** (1877a) *Die Herrstrasse von Belgrad nach Constantinopol und die Balkanpässe: eine historisch-geographische Studie*. Prag: Tempsky.
- JIREČEK, K.** (1877b) Václav Budovec z Budova v Cařihradě. *Časopis musea království Českého* 51, 417–437, 580–598.
- JIREČEK, K.** (1888) *Cesty po Bulharsku*. Praha: Matice česká.
- KĀNČOV, V.** (1970) *Izbrani proizvedenija I–II*. Sofija: Nauka i izkustvo.
- KANITZ, F.** (1879) *Donau-Bulgarien und der Balkan: historisch-geographisch-ethnographische Reisesstudien aus den Jahren 1860–1878 III*. Leipzig: Hermann Fries.
- KOJIĆ, B. Đ.** (1949) *Stara gradska i seoska arhitektura u Srbiji*. Beograd: Prosveta.
- KOJIĆ, B. Đ.** (1976) *Stari balkanski gradovi, varoši i varošice*. Beograd: Srbija.
- KOLEV, N.** (1983) Transport i saobštenija. In: *Etnografija na Bălgarija II*. Sofija: Izdatelstvo na BAN, 142–152.
- KOMÁREK, J.** (1940) *Neznámá Makedonie*. Praha: Český čtenář.
- KORDA-PETROVIĆ, A.** (2020) *Češki putopisi o Balkanu*. Beograd: Savez slavističkih društava Srbije.
- KOŽUCHAROV, G.** (1969) Architektura na selišтата s tursko naselenie po srednoto tečenje na reka Arda. *Izvestija na sekcijata za teorija i istorija na gradoustrojstvoto i arhitekturata* 22, 221–273.
- KRAUS, J.** a kol. (2005) *Nový akademický slovník cizích slov*. Praha: Academia.
- LANGER, J. – BOČKOVÁ, H.** (2010) *Obydlí v Karpatech a přilehlých oblastech balkánských: syntéza mezinárodního výzkumu*. Ostrava: Šmíra-Print.
- LUKOVIĆ, M.** (2012) Transhumantní migrace pastevců v centrálních a západních oblastech Balkánu. In: Kłodnicki, Z. – Luković, M. – Slavkovský, P. – Stoličná, R. – Válka, M. *Tradiční agrární kultura v kontextu společenského vývoje střední Evropy a Balkánu*. Brno: Masarykova univerzita, 145–196.
- MACHOVÁ, B.** (2016) *Bitovo: každodenní život v makedonských horách*. Brno: Masarykova univerzita.
- MARINOV, V.** (1992) *Bălgarsko običajno pravo*. Sofija: Marin Drinov.
- MEGAS, G. A.** (1951) *The Greek House: its Evolution and its Relation to the Houses of the other Balkan Peoples*. Athens: Ministry of Reconstruction.

- MICHAJLOVA, K.** (2006) *Stranstvaštijat sljap pevec prosjak vāv folklornata kultura na slavjanite*. Sofija: Ab.
- MINETTI, H.** (1923) *Osmanische provinziäle Baukunst auf dem Balkan: ein Beitrag zur Baugeschichte des Balkans*. Hannover: Orient-Buchhandlung Heinz Lafaire.
- MONTANARI, M.** (2003) *Hlad a hojnost. Dějiny stravování v Evropě*. Praha: NLN.
- NEDELKOVSKI, B.** (2005) *Mijacite i nivnata stopanska aktivnost na Balkonot*. *Etnolog* 11, 187–194.
- NIKOLOV, I.** (1994) *Osnovane na selište – predanija i običaji*. In: Popov, R. I. – Grebenarova, S. (eds.) *Rodopi: tradiconna narodna duchovna i socialnonormativna kultura*. Sofija: BAN, 51–61.
- PETRÁŇOVÁ, L.** (2011) *Každodennost*. In: Jančář, J. a kol. *Malý etnologický slovník*. Strážnice, 41–42.
- PETRÁŇOVI, J. a L.** (2000) *Rolník v evropské tradiční kultuře*. Praha: Set Out.
- PIJOAN, J.** (1979) *Dějiny umění 4*. Praha: Odeon.
- PREFÁT Z VLKANOVA, V.** (1947) *Cesta z Prahy do Benátek a odtud potom po moři až do Palestyny, to jest do krajiny někdy Židovské, země Svaté, do města Jeruzaléma k Božímu hrobu*. Vydání upravil K. Hrdina. Praha: Vesmír.
- SKOK, P.** (1973) *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika III*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- SOUKUP, V. – VODÁKOVÁ, A. – VODÁKOVÁ, O.** (eds.) (20002) *Sociální a kulturní antropologie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- ŠATAVA, L.** (1994) *Národnostní menšiny v Evropě: encyklopedická příručka*. Praha: Ivo Železný.
- ŠESTÁK, M. – TEJCHMAN, M. – HAVLÍKOVÁ, L. – HLADKÝ, L. – PELIKÁN, J.** (1998) *Dějiny jihoslovanských zemí*. Praha: NLN.
- ŠÍSTEK, F.** (2017) *Dějiny Černé Hory*. Praha: NLN.
- TREPTOW, K. W.** (ed.) (2000) *Dějiny Rumunska*. Praha: NLN.
- VELKOV, V. a kol.** (1979) *Istorija na Bālgarija v četirinadeset toma I*. Sofija: BAN.
- VOBRUBOVÁ, M.** (2019) *Maloasijská katastrofa a její důsledky očima potomků maloasijských Řeků*. Brno: Masarykova univerzita. Bakalářská diplomová práce.
- VRATISLAV Z MITROVIC, V.** (1976) *Příhody*. K vydání připravila M. Nedvěďová. Praha: Československý spisovatel.

SUMMARY & KEYWORDS

Routes, traveling and hospitality in the Balkans

The article focuses on travel in the Balkans in the period up to the beginning of the 20th century. It thematizes specific cultural institutions that initiate, enable, and come into existence thanks to the everyday practice of traveling. It clarifies the specifics that developed on the territory of the Balkan area united under the administration of the Ottoman Empire. Population movement is to be understood here in the broadest possible perspective and includes ethnic, professional or economic migration, forced or voluntary movements of individuals and entire populations.

▶ traveling, migration, hospitality, Balkans

Článek se zaměřuje na cestování v Balkánském prostoru v období do začátku 20. století. Tematizuje specifické kulturní instituce, které cestování iniciují, umožňují a díky němu i vznikají. Objasňuje specifika, jež se vyvinula na území balkánského prostoru sjednoceného pod správou Osmanské říše. Pohyb obyvatel je zde pojímán v nejširší možné perspektivě a zahrnuje etnické, subsistenční či ekonomické migrace, nucené či dobrovolné pohyby jednotlivců i celých skupin obyvatelstva.

▶ cestování, migrace, pohostinnost, Balkán